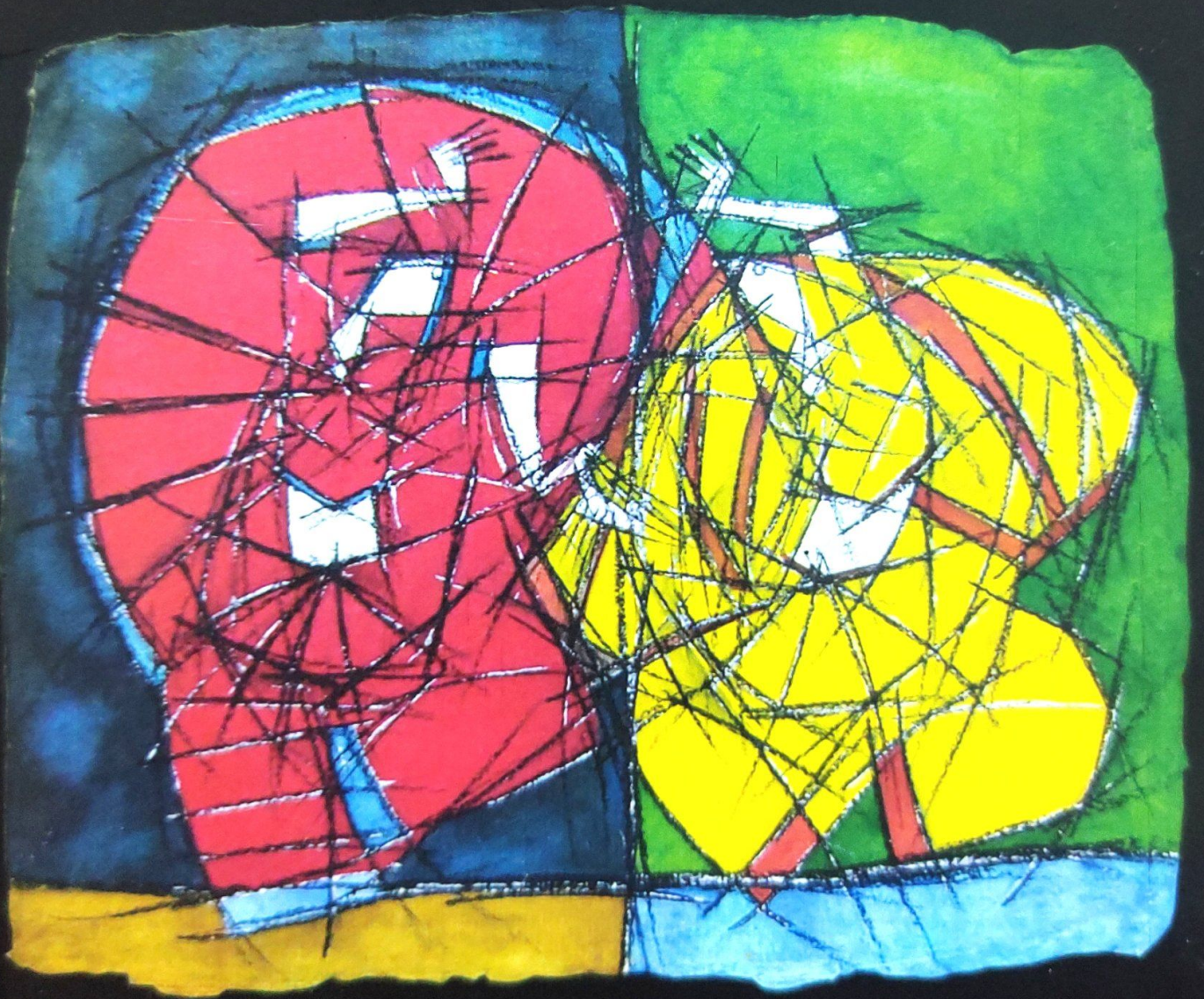

ଶୁଦ୍ଧିକାର

ISSN 2249-2933

Listed on UGC-CARE
List Group I

ତଂତ୍ରୀ : କିଶୋରସିଂହ ଶୋଳଙ୍କୀ • ସମ୍ପାଦନା ଅଂକ : ୧୫୧ ଅଗଷ୍ଟ ୨୦୧୧

શબ્દસર

તંત્રી

કિશોરસિંહ સોલંકી

સંપાદક

નિસર્ગ આહીર • ઋયા બ્રહ્મભટ્ટ

પરામર્શક

ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ • ડૉ. વિજય પંડ્યા • ડૉ. રૂપાલી બર્ડ

પ્રકાશક

ગાંધીનગર ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ

સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,

'એ' વિંગ, સમર્પણ એજ્યુકેશન એન્ડ રિસર્ચ કેમ્પસ,

ખ-૭ સર્કલ, સેક્ટર ૨૮, ગાંધીનગર - ૩૮૨૦૨૮

shabdasar@gmail.com, nisargahir@gmail.com

www.samarpancollege.org/shabdasar

વર્ષ : ૨૨ સર્ણગ અંક : ૨૫૨ ઓગસ્ટ : ૨૦૨૨

છૂટક કિંમત : રૂ. ૨૫

આનુપૂર્વી

સંપાદકીય : તૂટક રેખાઓ... થોડાંક ટપકાં : નિસર્ગ આહીર	૫
રાગરંગ : મારવા : રમણીક અગ્રાવત	૮
ચાર પૂજાપાત્રી : ગઝલ : સ્નેહી પરમાર	૯
ગઝલ : જિતુ ત્રિવેદી	૧૨
ગઝલ : પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૩
સરી ગૈ છે : પુષ્કરરાય જોષી	૧૩
ગઝલ : જિગર જોષી 'પ્રેમ'	૧૪
આટલામાં ક્યાંક છે : રિયાઝ દામાણી	૧૪
અહોભાવ : ગિરા પિનાકિન ભટ્ટ	૧૫
બે રૂપિયા : નસીમ મહુવાકર	૧૬
જીર્ણોદ્ધાર : રેખાબા સરવૈયા	૧૮
વિરલ વિલક્ષણ પ્રેમકથા : યજ્ઞેશ દવે	૨૧
સ્થાપત્યનો શૈલીવાદ : હેમંત વાળા	૨૯
અંગકોરવાટ, કંબોડિયા : મિતલ પટેલ	૩૩
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં ચિત્રો : ડૉ. સતીશચંદ્ર વ્યાસ 'શબ્દ'	૩૮
દાખલા તરીકે ચૈતન્ય મહાપ્રભુ : ભરત મહેતા	૪૨
વિનોદ જોશીની ગીતરચના : ચીતરેલું ફૂલ એક : કેસર મકવાણા	૫૦
સ્વેત-સમાધિ : અનેકસ્તરીય સીમોલ્લંઘનની કથા : ડૉ. તૃપ્તિ ભાવસાર	૫૫
'દિવાળીના દિવસો' કૃતિમાં નિરૂપિત સમાજ : દીપિકાબેન વી. ટંડેલ	૬૪
સુમંત રાવલની વાર્તાકલા : જનક રાવલ	૬૯
સામાજિક સમસ્યા : આત્મહત્યા : ડૉ. રમીલાબેન પટેલ	૭૫
વાદી-મદારી સમાજનાં લગ્નગીત : ડૉ. વિનોદ જે. શ્રીમાળી	૮૦
આ અંકના શબ્દધર	૮૨

રેત-સમાધિ : અનેકસ્તરીય સીમોલ્લંઘનની કથા

ડૉ. તૃપ્તિ ભાવસાર

“મૈને કभी बुकर प्राइज़ जीतने की कल्पना नहीं की थी । कभी सोचा ही नहीं की मैं ये कर सकती हूँ । ये एक बड़ा पुरस्कार है । मैं हैरान, प्रसन्न, सम्मानित और विनम्र महसूस कर रही हूँ ।”

— આ શબ્દો છે અંતરરાષ્ટ્રીય બુકર પુરસ્કાર-૨૦૨૨ વિજેતા ગીતાંજલિ શ્રીના. બુકર પુરસ્કાર સાહિત્ય જગતનું સર્વશ્રેષ્ઠ સન્માન છે. નોબેલ પુરસ્કાર પછી સાહિત્યમાં સૌથી મોટો પુરસ્કાર બુકર પુરસ્કારને માનવામાં આવે છે. ૧૯૬૯માં શરૂ કરવામાં આવેલ આ પુરસ્કાર અંગ્રેજી ભાષામાં અને યુનાઈટેડ કિંગડમમાં પ્રકાશિત રચનાને જ આપવામાં આવતો હતો. વિશ્વની અન્ય ભાષાઓનું શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય અંગ્રેજી સાહિત્ય જગતને પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી ૨૦૦૪માં બુકર પુરસ્કાર સમિતિએ આંતરરાષ્ટ્રીય બુકર પુરસ્કારની શરૂઆત કરી. જેમાં મૂળ લેખકની સાથે અંગ્રેજી અનુવાદકને પણ પુરસ્કૃત કરવામાં આવે છે. વિજેતાઓને ૫૦૦૦૦ પાઉંડની ધનરાશિ આપવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં બુકર પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરેલ મૂળ ભારતીય લેખકમાં વી.એસ. નાયપોલ (ઈન અ ફ્રી સ્ટેટ-૧૯૭૧), સલમાન રશદી (મિડનાઈટ ડિલ્ડ્રન-૧૯૮૧), અરૂંધતિ રોય (ધ ગોડ ઓફ સ્મોલ થિંગ્સ-૧૯૯૭), કિરણ દેસાઈ (ધ ઈન હેરીટેજ ઓફ લોસ-૨૦૦૬), અરવિંદ અડિગા (ધ વ્હાઈટ ટાઈગર-૨૦૦૮) છે. ૨૦૦૪થી આંતરરાષ્ટ્રીય બુકર પુરસ્કારની શરૂઆત પછી ગીતાંજલિ શ્રી દ્વારા રચિત ‘રેત-સમાધિ’ હિન્દી ભાષાની પહેલી રચના છે કે જેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ડેજી રોકવેલ દ્વારા કરવામાં આવેલ ‘Tomb of Sand’ને આ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલ છે. જે હિન્દી સાહિત્યની સાથેસાથે એશિયાઈ ભાષા માટે ગર્વની વાત છે.

ગીતાંજલિ શ્રીની નવલકથા ‘રેત-સમાધિ’ને આંતરરાષ્ટ્રીય બુકર પુરસ્કાર-૨૦૨૨ પ્રાપ્ત થવાથી સમીક્ષક, પાઠક વગેરેનું ધ્યાન તે તરફ આકર્ષિત થયું છે. સૌ કોઈ ગીતાંજલિ શ્રી અને ‘રેત-સમાધિ’ને જાણવા ઇચ્છુક છે. હિન્દી સાહિત્યમાં જે કોઈ ગીતાંજલિ શ્રીને ઓળખતા ન હતા તેવા લોકો બુકર પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થવાથી ગીતાંજલિ શ્રીને જાણવા લાગ્યા છે.

ગીતાંજલિ શ્રી હિન્દી સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠિત કથાકાર છે. તેમના દ્વારા અત્યાર સુધીમાં પાંચ નવલકથા 'માઈ', 'હમારા શહર उस बरस', 'तिरोहित', 'खाली जगह', 'रेत-समाधि' છે, તેમજ પાંચ વાર્તાસંગ્રહ - 'अनुगूँज', 'वैराग्य', 'मार्च, माँ और साकुरा', 'यहाँ हाथी रहते थे', 'प्रतिनिधि कहानियाँ' પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતાંજલિ શ્રીને 'वनमाली राष्ट्रीय पुरस्कार', 'कृष्ण बलदेव वैद पुरस्कार', કથા યૂ.કે. સમ્માન, હિન્દી અકાદમી સાહિત્યકાર સમ્માન, દ્વિજદેવ સમ્માનથી સમ્માનિત કરવામાં આવેલ છે. 'रेत-समाधि' નવલકથાને ૨૦૨૧નું Emile Guimet Prizeના શોર્ટ લિસ્ટમાં પણ શામિલ કરવામાં આવી હતું.

રાજકમલ પ્રકાશન, નવી દિલ્લી દ્વારા પ્રકાશિત 'रेत-समाधि' (૨૦૧૮) નવલકથાની સંરચના ગીતાંજલિ શ્રીએ એ રીતે રજૂ કરી છે કે જેમાં અનેક કથાઓ-વાર્તાઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે. આ કથા-વાર્તા માટે લેખિકા ગાથા, હાથા, કહાની, આખ્યાન જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ નવલકથામાં કરે છે. જે કથાનુસાર પોતાનું સ્ટ્રક્ચર તૈયાર કરે છે. નવલકથામાં એક વાર્તામાંથી બીજી વાર્તા, એક કથામાંથી બીજી કથા ઉદ્ભવતી જાય છે. જેમાં એક કથા પોતાની રીતે આગળ વધે છે, તો બીજી કથા એક સ્મૃતિમાંથી બીજી સ્મૃતિમાં લઈ જાય છે. કથાના સંદર્ભમાં ગીતાંજલિ શ્રી નવલકથાની શરૂઆતમાં જ લખે છે કે - "एक कहानी अपने आप को कहेगी । मुकम्मल कहानी होगी और अधूरी भी, जैसा कहानियों का चलन है । दिलचस्प कहानी है । उसमें सरहद है और औरतें, जो आती हैं, जाती हैं, आरम्भार ।"¹

વર્તમાન સમયમાં જ્યાં વિભક્ત પરિવારને સમાજમાં સ્થાન મળી રહ્યું છે ત્યાં 'रेत-समाधि' સંયુક્ત પરિવારની આદર્શ પરંપરાની યાદ અપાવે છે. સામાન્ય રીતે નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર પુરુષપાત્ર હોય છે. પરંતુ ગીતાંજલિ શ્રીએ સ્ત્રીપાત્રને પ્રધાનતા આપી છે. 'रेत-समाधि' નવલકથાનું કેન્દ્રીય પાત્ર ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગીય ૮૦ વર્ષની વૃદ્ધ સ્ત્રી છે. વૃદ્ધા સાથે કથા એ રીતે સંકળાયેલી છે કે સૌ કોઈ તેને જાણવાની, સમજવાની કોશિશ કરે છે. પતિના મૃત્યુ બાદ ઘેરા અવસાદમાં ડૂબેલી વૃદ્ધા સતત પીઠ બતાવીને દીવાલમાં ઘૂસેલી રહે છે. "दीवार की तरफ खिसकती गयी कि अपनी अस्सी से कुछ कम की सारी ताकत इसी में लगा दे कि कैसे दीवार में घुस सके ।"² દીકરો, વહુ, દીકરી, પૌત્ર દ્વારા કેટલાય પ્રયત્નો કરવાં છતાં વૃદ્ધા દરેક સંબંધોથી અજાત બની પીઠ બતાવીને પોતાની સ્મૃતિઓમાં વિચરણ કરતી રહે છે. આ બધાંની વચ્ચે નિર્જીવ રહેલા દરવાજા અને દીવાલો બધું નિહાળતાં હોય છે. આ નવલકથામાં દરવાજા અને દીવાલની એક અલગ ભૂમિકા ગીતાંજલિ શ્રીએ વર્ણવી છે.

લેખિકાએ નિર્જીવ ગણવામાં આવતી એવી વસ્તુઓમાં સંવેદના ભરીને તેને સજીવ બનાવી છે અને પાત્રોનું કામ તેમની પાસેથી લીધું છે. મામૂલી ગણવામાં આવતો દરવાજો કેટલીય પેઢીઓનો સાક્ષી બનેલો હોય છે. ભલેને એ પછી હવામાં ઉઠાવેલ મુદામાં ઊભેલી દીકરીનો પણ દરવાજાની અંદર તરફ જાય કે બહાર રહે, કે પાછી રીબોક પહેરીને આવતી જતી વહુની આહટ-દરવાજો બંધુ જાણે છે, ઓળખે છે. સૌ કોઈ તેના હૃદયને ચીરીને પસાર થાય છે. “કિસી કે बीच से निकलना एक तरह से उसे चीरने की बात हुई । पहले ही वह दरवाजा क्यों न हो ।”

ઘર, પરિવાર, સમાજમાં હંમેશાં પુરુષ પોતાનો માલિકીનો હક રાખતા હોય છે અને જતાવતા પણ હોય છે. પુરુષ સત્તાને મહત્વ આપતા ભારતીય સમાજની વાસ્તવિકતાને ગીતાંજલિ શ્રીએ ‘રેત-સમાધિ’માં અમુક-અમુક સ્થાને ઉઠાવી છે. જેમ કે - “રિટાયરમેંટ तक पिता चिछाते थे, फिर चिछाना बेटे को सौंप कुछ शान्त हो चले । बड़े ने और जोंरों से चिछाने की शान ओढ़ी और चमकने दमकने लगे । अब कुछेक महीनों में अवकाश प्राप्ति होगी, तब चिछाना सिड की झोली में गिरेगा, पर अभी तो बड़े में जोश मारता है ।”

‘રેત-સમાધિ’ સ્ત્રીમનને વાચા આપતી નવલકથા છે. હમેશાં ચૂપ રહેતી, પીઠ બતાવતી, દીવાલમાં ધુસતી વૃદ્ધા સિડ એટલે કે સિદ્ધાર્થ (પૌત્ર) સાથે થોડી ખુશ રહે છે. વિદેશથી આવેલી છડી જોડે ઉછળ-કૂદ કરતો સિડ ગ્રૈની (વૃદ્ધા) સાથે મજા કરે છે. એક વખત ગ્રૈની છડી નિહાળતો હોય છે, તેમાંથી રંગબેરંગી પતંગિયાં ઊડે છે ને અચાનક છડીના માધ્યમથી વૃદ્ધામાં સ્ફુર્તિ આવી જાય છે. તે બોલી ઊઠે છે કે “मैं कल्पतरू ।” આ કલ્પતરુ નવલકથામાં મિથના રૂપમાં સામે આવે છે. જે વૃદ્ધાની અચેતન મનમાં દબાયેલી ઈચ્છાને અચાનક બહાર લાવવામાં અને તેને પૂર્ણ કરવામાં મદદ કરે છે. વૃદ્ધા આ છડીની મદદથી દીકરાના ઘરેથી ગાયબ થઈ જાય છે. ગાયબ થયા બાદ જીવન પ્રત્યેની જિજીવિષા વૃદ્ધામાં જાગે છે. તે દીકરીના ઘરે રહેવા આવે છે અને જીવનની જિજીવિષાને પૂર્ણ કરવામાં દીકરીની સાથે-સાથે રોજી બુઆ ઉર્ફે રજા ટેલર માસ્ટર મદદ કરે છે. લેખિકાએ રોજી બુઆના પાત્ર દ્વારા થઈ જેન્ડરની સમસ્યાને વાચા આપી છે. રોજી બુઆના દીકરીના ઘરમાં બેઠક આવાગમનથી સમાજમાં થઈ જેન્ડરને એક સ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેવું લાગે છે. કે.કે.ના પાત્ર દ્વારા સમાન માનવાધિકારની વાત ઉઠાવીને ન્યાયાલય દ્વારા દોષિત કરવામાં આવેલ થઈ જેન્ડરને ઓળખ આપવાનું કાર્ય કરેલ છે. પણ સમાજમાં આજેય તેનો સ્વીકાર મહદ્ અંશે થયેલ છે. લેખિકાએ થઈ જેન્ડરની સમસ્યાઓની સીમાને

પાર કરવાની કોશિશ જરૂર કરી છે પણ તેને સંપૂર્ણ રીતે વિસ્તાર આપી શક્યાં નથી. એટલે જ આગળની કથા-નિર્વાહમાં રોજી બુઆ ઉર્ફે રજા ટેલર માસ્ટરને મારવો પડે છે.

તો બીજી તરફ ગીતાંજલિ શ્રીએ આધુનિક ભારતમાં સ્વતંત્ર રીતે જીવનનિર્વાહ કરતી સ્ત્રીને - ભલે એ પછી ડિવોર્સી હોય, લગ્ન ના કરેલ હોય કે એકલી રહેતી હોય કે પછી કોઈ પરપુરુષ સાથે તેના સંબંધ હોય - મનની પીડા, એકલતા, સ્ત્રીના મમત્વને ઉજાગર કરી છે. દીકરી માટે તે લખે છે કે “બેટિયાँ हवा से बनती हैं । निस्पंद पलों में वे दिखाई नहीं पड़ती और बेहद बारीक एहसास कर पाने वाले ही उनकी भनक पाते हैं ।”^૬ અને સમાજને એ વાત પણ યાદ અપાવે છે કે “सब औरतें, मत भूलना, बेटियाँ हैं ।”^૭ દીકરી પણ પોતાની પ્રાઈવસીને મહત્વ ન આપીને માંની જિજીવિષાને પૂરી કરવા તત્પર રહે છે. તે સારી રીતે જાણે છે કે “एक खाल में माँ और प्रेमिका का वास नहीं हो सकता ।”^૮ એટલે જ તે કે.કે.થી દૂર રહેવા લાગે છે. પોતાની જીવનશૈલીમાં સ્વચ્છ રહેનારી દીકરી માની એકલતાને અનુભવીને માને પોતાના ઘરે લઈ આવે છે “बेटी ने माँ बनकर माँ को बेटी बनाया और उनके माथे पे हाथ फेरा ।”^૯ મા-દીકરી વચ્ચે સંકોચરહિત એક નવા જ સંબંધના આત્મભાવનો ઉદય થાય છે.

ગીતાંજલિ શ્રી સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા ભારતીય પરંપરા, રીતરિવાજની સીમા પાર કરતી નજર આપે છે. જે સમાજમાં દીકરીના ઘરનું પાણી પીવામાં ન આવતું હોય ત્યાં દીકરીના ઘરે રહી મા મુક્ત વિહાર કરે છે, સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરે છે, જીવનના અંતિમ પડાવમાં આવ્યા બાદ ફરીથી જીવવા માટે ઉત્સુક બને છે. એક નવા તેજ, શક્તિપુંજનો સંચાર વૃદ્ધામાં થાય છે. વર્તમાન સમયમાં જ્યાં પરિવારમાં, સમાજમાં સ્ત્રી માટે એવી માન્યતા રાખવામાં આવે છે કે સ્ત્રી તો ઘરમાં જ શોભે, ઘરની ચાર દીવાલોમાં સ્ત્રીની આખી જિંદગી સમાયેલી અને સમેટાયેલી છે તો એવા પરિવાર, સમાજ સામે લેખિકા સ્ત્રીને - એ પણ જીવનના અંતિમ પડાવમાં જીવન વ્યતીત કરતી વૃદ્ધા દ્વારા ઘરની દહલીજની સાથેસાથે ભારતની સીમાને ઓળંગતાં બતાવે છે. એક સ્ત્રી ઇચ્છે તો તે શું નથી કરી શકતી ? વૃદ્ધા તેની દીકરી સાથે વીઝા વગર પાકિસ્તાનમાં પ્રવેશ કરે છે. કરોલબાગ, ચાંદની ચૌક, લાહૌર વગેરે જગ્યાએ વૃદ્ધા એ રીતે ફરે છે જાણે તે બધું જાણતી હોય : ક્યાં શું છે? કોણ છે? કેવું છે? - તે બધું વૃદ્ધાને ખબર હોય તે રીતે ઉછળતી-કૂદતી આગળ વધે છે. માને આ રીતે જોઈ દીકરી નવાઈ પામે છે કે મા આ બધું કઈ રીતે જાણે છે ? એને રોજી બુઆની વાતો દ્વારા ખબર પડી હશે. રોજીની એક-એક વાતને મા જાણે જીવતી હોય

તેવું દીકરીને લાગે છે - "રોજી કે અનુભવોં સે કદમતાલ મિલાતી । હર ઝ્વાહિશ, હર ઝમંગ મેં રોજી ફૂટ રહી હૈ । હર કદમ ઝસકી પીછે રહ ગયી ઇચ્છા પૂરી કર રહા હૈ ।"^{૧૦} પરંતુ દીકરીને એ વાતની જ્યારે ખબર પડે છે કે મા કોઈ અલી અનવરને મળવા અહીં સીમા પાર આવી છે અને એ અલી અનવર બીજું કોઈ નહીં પણ માનો પતિ (મુસ્લિમ) છે. આ એ સમયની વાત છે જ્યારે ભારત-પાકિસ્તાન વિભાજન થયું ન હતું. ત્યારે સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ-૧૮૭૦ મુજબ ધર્મથી જુદી બે વ્યક્તિ વચ્ચે પરિવારની રજાથી લગ્ન થતાં હતાં. અહીં પણ અલી અનવરને પ્રેમ કરતી ૧૬ વર્ષની છોકરી ચંદ્રપ્રભાદેવી (વૃદ્ધા)નાં પરિવારજનો તેનાં લગ્ન કરાવી આપે છે. ભારત-પાકિસ્તાન વિભાજન સમયે ફેલાયેલ અંધાધૂંધીમાં હિન્દુ સ્ત્રીઓ-છોકરીઓને ટ્રકમાં બેસાડી સીમા પાર હિન્દુસ્તાન લઈ જવાતી હતી. એમાં ચંદ્રપ્રભાદેવી (વૃદ્ધા) અને એક નાની બાળકી (રોજી) સીમા પાર કરે છે. લેખિકાએ તેમની સીમા પારની કથા વર્ણિત કર્યા પછી હિન્દુસ્તાનમાં વૃદ્ધા અને રોજીનો કેવી રીતે નવો પરિવાર બને છે અને નવી જિંદગીની શરૂઆત કેવી રીતે કરે છે તેનો કોઈ ઉલ્લેખ લેખિકાએ કર્યો નથી. એટલું જ નહીં, પરંતુ ભારત-પાકિસ્તાન વિભાજન સમયે થયેલ હિન્દુ-મુસ્લિમ કત્લેઆમ, સ્ત્રી-અત્યાચાર, વિભાજનની પીડાને રેખાંકિત કરવા માટે લેખિકાએ આ વિષય પર લખતા અનેક સાહિત્યકારો એવા ભીષ્મ સાહની, બલવંત સિંહ, જોગિન્દર, પોલ, મંટો, રાહી માસૂમ રજા, શાની, ઈતજાર હુસૈન, કૃષ્ણા સોબતી, ખુશવંત સિંહ વગેરેનાં નામ આપીને વિભાજન પર આધારિત સાહિત્ય રચતા સાહિત્યકારોની સૂચી આપે છે. એટલું જ નહીં તેમનાં અમર પાત્રો - ટોબા ટેકસિંહ, ગની મિયાં જેવાં પાત્રોને પોતાની કથામાં લઈ આવીને નાટકીય વૃત્તાંતની રચના કરે છે. વાઘ બોર્ડર પર રમવામાં આવતી રમતમાં આ બધાં પાત્રો નાટકીય રીતે રજૂ થાય છે. જેમ કે - "તમ્હો ઘોષણા હોતી હૈ યે વાઘા હૈ, શોર બંદ । સબ ઠિઠક જાતે હૈં । શાન્તિ સે બૈઠ જાઝયે । લેખક અપની કુર્સી પર બુત બન જાતે હૈં ઓર એક્ટર્સ જિસ ઢબ મેં થે ઝસી મેં પથરા જાતે હૈં । બિશન સિંહ ભી એક હાથ કાન પર લગાએ, ઢૂસરા ઑંઝ પર, આવાજ કો ગૌર સે સુનને દેખને કી મુદ્રા મેં આ જાતા હૈ । ફિર સંજીદગી સે પૂછતા હૈ ફજલદીન, ટોબા ટેક સિંહ કહાં હૈં ? મંટો ધીમે સ્વર મેં કહતે હૈં કહાં હૈં ? વહીં હૈં, જહાં થા ।"^{૧૧} 'રેત-સમાપિ'માં સાહિત્યકારોની ઉપસ્થિતિની સાથેસાથે ભૂપેન ખખ્ખર ચિત્રકારને પણ લેખિકા લઈ આવે છે, કે જે પોતાના બ્રશ-કલર દ્વારા સ્ત્રીઓની કહાની રચે છે અને એ ક્યારેય પૂરી થતી નથી. "કહાની ક્યોંકિ કમ્હી પૂરી નહીં હોતી । કૂદ જાતી હૈ ઝિઝકી, દરાર, કુછ ઝુલા

पाकर, नहीं तो धरती हिलाकर, बनाकर । भूपेन की छोड़ी अनकही अनलिखी अनभरी जगह से ।”^{१२}

‘रैत-समाधि’ नवलकथामां लेखिका विभाजनना त्रासने मलत्त्व न आपीने व्यक्तिगत प्रेम, रोमांचने कथामां स्थान आपे छे. यंदा अने अली अनवरनी मिलननी रात लले छतिहासनां पृष्ठो पर न आलेजाई छेय परंतु तेमनो प्रेम दरेक छे-सरलदनी छवाने शुद्ध करतो जाय छे. “इस दुनिया में कितना है जो दर्ज नहीं इतिहास के पन्नों में । हवा में बह रहा है । पहचान सको तो पहचानो ।”^{१३} जयां विभाजननी कथा आतंकने उत्पन्न करे छे त्यां लेखिका सीमाने मिलननी रेखा कहे छे. सीमा व्यक्तिने बंधनमां नथी मूकती परंतु अेक नवो आकार आपे छे. वृद्धा सीमा विशे कहे छे के “सरहद निकालने के लिए नहीं होती । दोनों तरफ को और उजालने के लिए होती है ।... बोर्डर पहचान बढ़ाता है । जहाँ दो तरफ मिलते हैं और दोनों तरफ खिलते हैं । बोर्डर उनके मिलन को सजाता है ।”^{१४} बंधनरहित बनी, नवा रूपे, नूतन तेज साथे वृद्धा जवननां अंतिम समयमां पतिने मणवा सीमा पार आवे छे. पाकिस्तानना सुरक्षाकर्मीओ द्वारा गिरफ्तार थया पछी पश मुक्त रहेती, मोतथी निर्भय रहीने लकवाग्रस्त पति अली अनवर सुधी पछोथी जाय छे. कारण के तेने ખબर छे के “इंसानी रिश्तों की सरहदें न कभी थीं न कभी होंगी ।”^{१५} वीजा वगर आवेल वृद्धाने पकडवा पाकिस्तानी सुरक्षाकर्मी बंदूकनां ट्रिगर पर आंगणी राप्पीने अली अनवरना धरनी बहार तैयार ज बैठा छता. वृद्धाना बहार आववानी साथे ज प्रेम करवावाणाने मोतने घाट उतारी देवामां आवे छे. “जिधर से भी गोली आई हो तीतर और माँ शान से लेट गए ।”^{१६} लेखिकाअे तेतरना माध्यमथी कागडा साथेनी जुदाई वर्णवी छे. जे रीते वृद्धा अली अनवरथी अलग थाय छे अे ज रीते तेतर पश कागडाथी अलग थाय छे. लेखिकाअे ‘रैत-समाधि’ सीमानी कथानी साथेसाथे किस्सागोईनी सुंदर रचना करी छे. छडी, छवा, तडको, तेतर, कागडो, दीवाल, दरवाजे वगेरे अलग-अलग पात्ररूप पाठकोने आकर्षित करे छे अने जिज्ञासा उत्पन्न करवामां मददरूप साबित थाय छे. निर्ज्व पात्रोमां संवेदना बरवानुं कार्य लेखिका करे छे. जेम के छडी, के जेमांथी जिततां रंगबेरंगी पतंगियां वृद्धानी छ्छापूति माटे कल्पतरु बने छे. दीवाल अने दरवाजे परिवारमां घटित घटनानां साक्षी बने छे तो काग-प्रसंग पश छे के जे वधारे कौतुक उत्पन्न करे छे. जाड पर कागडाओनी मीटिंगनुं आयोजन अने अेमां मौसम विभाग, प्रदूषण, स्वच्छ भारत अभियान माटेना विविध प्रयत्नोनी वात कागडाओ द्वारा करवामां

આવે છે. સૌથી રોચક પ્રસંગ તો એ છે કે જ્યારે આદર્શ પુત્ર દીકરો ઝાડ ઉપર ચઢીને માને નિહાળે છે અને મનમાં ને મન વિવિધ પ્રકારની સાડીઓને યાદ કરે છે અને તેના દ્વારા કાગડીઓ બાંધણી, જરદોશી, બંધેજ, તન્યોઈ, જામદાની, ચિકનકરી વગેરે પ્રકારની સાડીનું અધ્યયન કરીને નોટીંગ કરે છે અને પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરે છે. એટલું જ નહીં લેખિકાએ નવલકથાના અંતમાં કાગડાને દીકરા સાથે ટેનિસ બોલ રમતો બતાવીને કૌતુક ઉત્પન્ન કર્યું છે. સાથસાથે ક્રિસ્ટાગોઈના માધ્યમથી કરુણ કથાને વિનોદપૂર્ણ શૈલીમાં રજૂ કરી છે અને સ્ત્રી-વિચારધારાને પણ મહત્ત્વ આપ્યું છે. મીટિંગમાં રહેલી ફેમિનિસ્ટ કાગડી દ્વારા તે જોઈ શકાય છે - “एक बुजुर्ग कौवी, जो अपने नाम को अपने कौवी हृदय से साकार करती थी, वहाँ कौवानियत का पाठ याद दिलाने लगी । वो अपने वक्त की दबंग फेमिनिस्टों में, जिन्होंने ये हक अपनी बहनों को दिलाया कि हम मादाएँ भी हर मीटिंग में आयेगी और पूरी बिरादरी के निर्णयों में हमारी भी साझेदारी होगी ।”^{૧૭} લેખિકાએ ક્રિસ્ટાગોઈ પાત્રોની સાથે અનેક એવાં સજીવ પાત્રોની રચના કરી છે કે જે કથામાં પોતાની રીતે આવતાં-જતાં રહે છે, જે દીકરાના ઘરમાં સેવકો બનીને કાર્ય કરતાં હોય છે. દીકરાના ઘરમાં નોકરી કરી રહેલા મોટાભાગનાં સેવકો ગામડેથી શહેરમાં લઈ આવવામાં આવ્યા છે. રતિલાલ, કંઠેરામ, વિલાસરામ, કૃપાશંકર, સુશીલા, લીલાવતી, કાલીચરણ વગેરે સેવકોને દીકરો પોતાના ઘરમાં હેલ્પર તરીકે રાખે છે તો અમુકને કોઈ અધિકારીને ત્યાં નોકરી અપાવે છે. આવાં પાત્રોના માધ્યમથી લેખિકા સમાજમાં શહેરીકરણ તરફ દોડતા બેરોજગારની સમસ્યાને ઈંગિત કરે છે. તો બીજી બાજુ ગામડેથી આવતા સેવકો નિમ્ન જાતિના હોઈ જાતિગત સંરચનાના મુદ્દાને ઉજાગર કરે છે.

‘રેત-સમાધિ’ કથામાં જ્યાં લેખિકા અનેક સીમા પાર કરે છે ત્યાં અજાણતાં એક સીમા બનતી પણ જાય છે. વૃદ્ધા અચાનક સમાધિઅવસ્થામાંથી અચેતન બહાર આવીને મનમાં દફન કરેલી ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરવા સીમા પાર આવે છે ત્યાં બીજી બાજુ સ્વતંત્ર રીતે જીવનનિર્વાહ કરતી દીકરીની ઈચ્છાઓની સમાધિ બનતી જાય છે. પાકિસ્તાનમાં પહોંચેલી દીકરી માના વ્યવહારને જોઈને આત્મસચેત થઈ જાય છે : “उनका क्या ? वो अस्सी की हैं । उन्हें क्या डर ? ख़ाब गढ़ते हुए जाएँ । पर मैं, मैंने ये नहीं चाहा था कि नहीं ?... मैं चिल्लाई की आपकी ये रेत यादें हमें मौत के मुँह में ले आई है ।”^{૧૮} દીકરીને તેના પ્રેમી કે.કે.ની યાદ આવે છે. સીમા પાર કરવાવાળી મા દીકરીના જીવનમાં એક સીમા તો બનીને નથી ઊભી રહીને ?

‘રેત-સમાધિ’ નવલકથાની ભાષાની વાત કરીએ તો લેખિકાએ કાવ્યાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ કથામાં કર્યો છે. જેમ કે - “સુબહ સુબહ जब माँ बैल्कनी पर चाय पीती है काली चिड़िया लम्बी सीटी मारती है । चढ़ती उतरती लय ।”^{૧૯} લેખિકા કથાને પ્રભાવશાળી બનાવવા માટે કથામાં ધ્વનિયુક્ત શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. જેમ કે છડી ખોલવાનો શટ શટ શટ અવાજ, ઓ ઓહ, આહહહહો-ખરંટિ કી આવાજ, ऊऊ ऊऊ ईईईई इमा वगेरे જેવા મુખથી નીકળતા સાંસોં કી આરોહી અવરોહી તાનોં કે સાથ ધ્વનિ-સ્વરની સુંદર રચના ગીતાંજલિ શ્રીએ કરી છે. બીજું એ પણ નોંધવું જરૂરી રહ્યું કે લેખિકાએ ‘રેત-સમાધિ’ નવલકથાનો ઉત્તરાર્ધ પાકિસ્તાનની જમીન પર લખાયેલો હોવા છતાં લેખિકાએ ઉર્દૂ શબ્દનો પ્રયોગ બહુ નહિવત્ પ્રમાણમાં કર્યો છે. તેનાં સ્થાને ખડી બોલી હિન્દીનો ઉપયોગ વિપુલ માત્રામાં જોવા મળે છે. આમ લેખિકાએ ભાષાની વિશિષ્ટ સંરચનાને નવલકથામાં સ્થાન આપ્યું છે.

આ રીતે, ગીતાંજલિ શ્રી દ્વારા રચિત ‘રેત-સમાધિ’ નવલકથામાં ભારત-પાકિસ્તાનની સીમાની સાથે અનેક ક્ષેત્રની સીમાને પણ ઓળંગવામાં આવી છે. લેખિકાએ નવલકથાની સંરચનાને પાર કરીને પોતાના નિરાળા ભાષા-શિલ્પ દ્વારા એક અલગ રસ્તા પર આગળ વધે છે. છડી, કાગડો, તેતર, તડકો, હવા, દરવાજો, દીવાલ વગેરે સાથેના વાર્તાલાપ દ્વારા પાત્રોની સીમાને ઓળંગે છે. વૃદ્ધાના ચરિત્ર દ્વારા લેખિકા ભારતીય રીતિ-રિવાજ, પહેરવેશની નવી સંરચના નવલકથામાં લઈ આવે છે. તો સંયુક્ત પરિવારની સાથેસાથે એકલ પરિવારને પણ નવલકથામાં સ્થાન આપે છે. રોજી બુઆના પાત્ર દ્વારા - જે સ્ત્રી પણ છે અને પુરુષ પણ - થર્ડ જેન્ડરને સમાજની મુખ્યધારામાં લાવવાની કોશિશ કરે છે. હરરોજ સાંજે વાઘા બોર્ડર પર હિન્દુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના સૈન્ય દ્વારા કરવામાં આવતા આક્રમક રાષ્ટ્રવાદી પ્રદર્શનમાં વિભાજનને ધ્યાનમાં રાખીને રચવામાં આવેલી રચનાઓનાં સાહિત્યકારો અને તેમનાં અમર પાત્રોની નાટ્યાત્મક રીતે પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ઉચ્ચ-મધ્યમ વર્ગીય પરિવારના લોકોની રોજિંદી ઘટના, જીવન જીવવાની જિજીવિષા, પરિસ્થિતિ સામે લડવાની શક્તિ, સંઘર્ષ, પીડા અને શાંતિમય મોત ‘રેત-સમાધિ’માં છે. ભૂતકાળની વૈયક્તિક અનુભૂતિ છે. અહીં સ્ત્રી અને સ્ત્રી છે, સ્ત્રી અને પુરુષ છે, સ્ત્રી અને સ્ત્રી/પુરુષ છે એમ વિશિષ્ટ યુગ્મો છે. પરિવાર, સમાજ, સીમા છે. ગીતાંજલિ શ્રીએ પીઠ, ધૂપ, હર-સરહદ એમ ત્રણ ભાગમાં નવલકથાને અભિવ્યક્ત કરીને સ્ત્રીમનની સ્થિતિને માર્મિક છતાં બળકટ રીતે રજૂ કરી છે, જેમાં જૂની અને નવી પેઢીના વિચારોનાં કલાત્મક વલયો રચાયાં

છે. એક અલગ જ પ્રકારનો કથાનાદ તેમજ ભાષાવૈભવ 'રેત-સમાધિ'માં જોવા મળે છે જે ભારતીય કથાસાહિત્યનો નૂતન બહુપરિમાણીય આયામ બની રહે છે.

સંદર્ભ :

૧. 'રેત-સમાધિ' - ગીતાંજલિ શ્રી, રાજકમલ પ્રકાશન, સાતવાં સંસ્કરણ-
૨૦૨૨, નई દિલ્લી, પૃ. ૧
૨. વહી, પૃ. ૧૧
૩. વહી, પૃ. ૧૭
૪. વહી, પૃ. ૨૫
૫. વહી, પૃ. ૭૯
૬. વહી, પૃ. ૨૧
૭. વહી, પૃ. ૨૧
૮. વહી, પૃ. ૧૩૯
૯. વહી, પૃ. ૧૨૫
૧૦. વહી, પૃ. ૨૮૫
૧૧. વહી, પૃ. ૨૬૯
૧૨. વહી, પૃ. ૨૮૯
૧૩. વહી, પૃ. ૩૪૧
૧૪. વહી, પૃ. ૩૩૧
૧૫. વહી, પૃ. ૩૪૦
૧૬. વહી, પૃ. ૩૬૮
૧૭. વહી, પૃ. ૧૮૫
૧૮. વહી, પૃ. ૩૩૭
૧૯. વહી, પૃ. ૧૪૨